

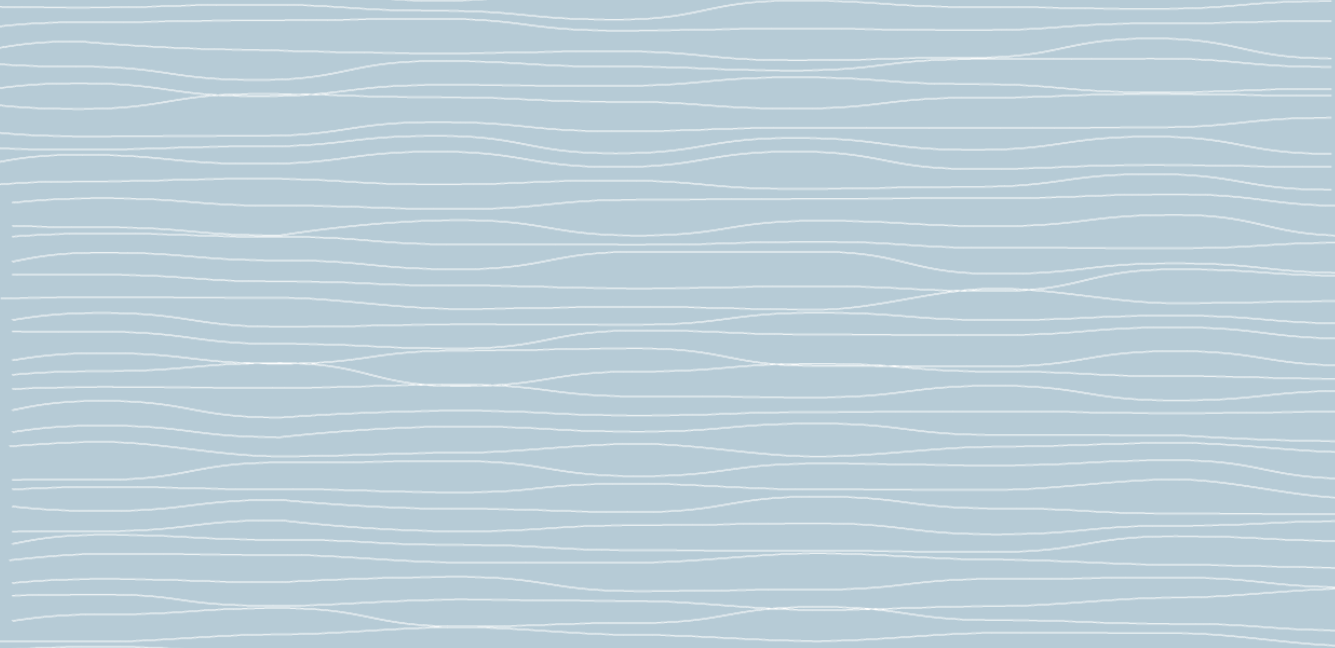
ATT TRÄNA IN EN ATTITYD

ÅKE ORTMARK

SÄRTRYCK ur Magnus Henrekson, red. (2009), *IFN/IUI 1939–2009*.

Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling.

Stockholm: Ekerlids.

KAPITEL 18

ATT TRÄNA IN EN ATTITYD

ÅKE ORTMARK

UTGÅNGSPUNKTER

Man kan leka med olika infallsvinklar till frågan om IUI:s betydelse för en själv och andra. Jag vill framför allt säga att på institutet fick man på nära håll se stora elefanter dansa. Man lärde av dem. Den ivrige kunde till och med efter förmåga delta i piruetterna. Det fanns en del små elefanter också, och några halvstora, men det är bjässarna som har stannat i minnet, sådana som Naja, alltså Ragnar Bentzel, och Erik Höök.

Jag ser dem i ett förälskat skimmer och är tacksam för att de stundtals lyfte mig till sin egen nivå. Det var en fascinerande upplevelse, ungefär som att spela tennis med en stjärna. Man hissas upp till en sfär där man långsiktigt inte hör hemma, men det är en njutning så länge det pågår, och när man sedan famlar kring i korridoren utanför seminarierummet anar man att man har varit med om något personlighetsutvecklande.

Genom denna skrift får jag nu anledning att belysa Najas och Eriks betydelse för den svenska journalistiken. Det skulle ha roat dem att veta att de spelat en viktig roll även på detta område. Eller också skulle det ha oroat dem, eftersom journalistik inte precis är det som människan förväntas syssla med.

Man mådde bra av att komma till IUI på femtiotalet. Det är säkert likadant i dag på IFN, men det är åren 1954–58 som jag har erfarenhet av. IUI var en institution som förbättrade människor, jag skulle vilja säga förädlade dem. Jag tror att vi, var och en på sin nivå, blev kunnigare och klokare och att vi förkovrade vår eventuellt redan föreliggande analytiska förmåga. Det centrala var att vi tränade in en *attityd*, ett förhållningssätt till verkligheten. Det har med sökandet efter sanningen att göra, det som vi med all rätt kallar sanning.

Det sagda gäller även den journalist jag var, när jag kom till IUI, och den journalist jag genom decennierna i stort sett förblivit, låt vara med många och långa avbrott. Jag har aldrig riktigt kunnat bestämma mig för vad jag ska syssla med. Jag har skrivit artiklar, uppsatser, ett tiotal böcker, skönlitteratur, dramatik, jag har varit chefredaktör för en affärstidning, arbetat politiskt i USA och jag gjorde

också ett gästspel som direktör i ett stort företag, kanske lockad av de förmåner som en mer akademisk läggning hade kunnat få mig att bortse från.

IUI förädlade på femtiotalet filosofie kandidater och civilekonomer till doktorer. Det var vanligt att anställda skrev avhandlingar på betald arbetstid. Ibland blev resultatet också en akademisk karriär. För mig var det annorlunda. Jag var ganska färsk civilekonom från Handelshögskolan i Stockholm, men hade under inflytande av en lärare, Torsten Gårdlund, hamnat på Svenska Dagbladets handelsida. Det hette ”handelsida” på den tiden, innan Naja och Erik gripit in och Sverige fått sin mer ambitiösa ekonomijournalistik.

Jag kom inte till IUI för att forska, utan för att hjälpa till med att sprida resultaten till en vidare krets. Tidigare hade man, under ledning av bland andra Erik Dahmén, haft en snorkigare attityd till den allmänhet som troligen rörde sig ute bland buskarna. Den som inte läste de utmärkta rapporter och böcker som producerades fick skylla sig själv. Jan Wallander, chefen på institutet, och Lars Nabseth, sekreteraren, ville introducera en ny politik. Det var självklart för dem att vissa forskningsresultat hade allmänt intresse och eventuellt till och med betydelse för samhället. Desto viktigare att nå fram till människorna, inklusive politikerna, i åtminstone någon utsträckning.

Denna ganska tilltalande PR-verksamhet blev en av mina arbetsuppgifter. Vid sidan av det skrev jag konjunkturrapporter och en historik över Sveriges industriella utveckling under första hälften av 1900-talet. Jag hade också – som jag alltid haft och fortfarande har – vissa akademiska ambitioner och hade kunnat ta steget i denna den enda rätta riktningen om lusten varit tillräckligt stor, och om förmågan inte hade kunnat betvivlas, men jag förblev vid min läst under Jans säkra ledning. Det är egentligen bara fråga om temperament, förklarade han älskvärt. Sittfläsk. Så särskilt stora elefanter är de inte för övrigt, inte alla, långtifrån. Märkligt, förresten, att beståndet av små obetydliga elefanter kunde vara så stort.

Jag var alltså enligt den wallanderska analysen, sådan som den presenterades i våra dialoger, framför allt en mer otålig, kanske rent av överlägsen typ som snart skulle försvinna bort över de öde vidderna. Jan fick, som så ofta, rätt. Jag kom till IUI som civilekonom och lämnade institutionen i samma något ömkliga tillstånd. Senare försök att komma i närheten av Den Stora Avhandlingen har också strandat, bland annat beroende på min skräck för nationalekonomins matematisering. På ett ganska tidigt stadium på institutet hade jag försökt besegra denna skräck. Det framgick tydligt att man förväntades slita med Roy G. Allens *Mathematical Analysis for Economists* under somrarna. Jan Wallander själv hade gått igenom detta lidande, om jag minns rätt. Och Nabseth talade om Allen med ett tonfall som antydde att han både läst och förstått. Jag har däremot än i dag

svårt att tänka på Allen med ömhet och förståelse. Somrarna var inte tillräckligt många och långa.

Men skolningen vid institutet hade för övrigt betydelse i den speciella dimension som jag nu har snuddat vid. Man fick lära sig att hjälpligt hantera sina mindervärdeskomplex, ständiga följeslagare i den akademiska världen liksom på andra områden. Misslyckandet finns på alla nivåer. Det är skönt att verkligen förstå och ta till sig insikten att det alltid finns någon som ligger före i den internationella citatstatistiken, alltid någon som skrivit fler uppsatser och bättre uppsatser, alltid någon som fått Nobelpriset eller som fick det tidigare, alltid någon som kan underblåsa den prestationsångest som är akademikerns arvedel, alltid någon som kan förenkla en formel, eller komplicera den. Även en genial elefant som Bertil Ohlin (en av mina lärare på Handelshögskolan) kunde plötsligt mitt i en föreläsning börja berätta om sin bitterhet, framför allt naturligtvis i förhållande till Keynes, den oförskämde mannen, som till råga på allt skrev en elegant engelska och därigenom lättare kunde erövra den stora marknad som Ohlin betraktade som sin. Ohlin hade skickat en uppsats om den internationella handelns teori till *Economic Journal*. Där började han utveckla de tankar som senare skulle betraktas som banbrytande. Men Keynes arbetade som *reader* för tidskriften och gillade inte uppsatsen. Hans handskrivna refuseringslapp bifogades Ohlins manuskript av misstag när det returnerades: ”This amounts to nothing and should be refused.”

DEN NYA JOURNALISTIKEN

Jag vågar säga att institutet i mig fick en mottaglig, tacksam och i viss mån bearbetningsbar figur. Jag älskade vetenskapen och beundrade vetenskapsmännen. Jag var sedan tidigare en produkt av Hedenius, Russell och Tingsten. Jag höll mig med någonting som jag i Hedenius anda vågade kalla en intellektuell moral. Hedenius hade ju predikat i *Tro och vetande* att vi inte ska ”tro på något som det inte finns några förnuftiga skäl att anse vara sant” och att vi måste ”tills vidare tänka *som om* vetenskapens nuvarande resultat bestod av sanningar”. Jag hade fått en injektion av vad som har kallats ”den vetenskapliga andans skepticism” (Hedenius 1949, s. 29 och 35, Russell 1948, s. 11 f.).

Erik och Naja var skeptiker. Det var en upplevelse att sitta vid deras fötter och höra dem nagelfara halvfärdiga manuskript vid seminarierna. Naja var i allmänhet snällare än Erik, om inte i sak så i sina formuleringar. Hans något tankspridda attityd hade en speciell effekt. Han var under den perioden, som man kan förstå, mest road av funderingarna kring sin egen akademiska karriär, inkluderande den professur han ännu inte fått, och ibland kunde församlingen få intrycket att han

inte läst de förelagda papperen med den ambition som författaren ansåg motive-rad. Men det visade sig vanligen vara ett misstag. Naja syntes vakna, det blixtrade under den yviga kalufsen, och han ställde frågan varför man inte lika gärna kunde påstå motsatsen. Om det var så att man sökte sanningen, om man ville veta hur det förhöll sig där ute i verkligheten. Naja föreföll ofta vara road av denna verk-lighet, i varje fall på formaliserad nivå, och kanske till och med av människornas villkor. Det är ju det som det gäller i slutänden. Och även om alla inser att de bästa svaren finns hos Machiavelli och Shakespeare så kan det inte uteslutas att en nationalekonom kan lämna något litet bidrag, i sitt hörn.

Det kanske journalisten också kan. Det bör vara arbetshypotesen. Det profes-ionella livet måste, liksom det privata, levas som om det vore värt att leva. Det finns inga ambitioner som är alltför stora, annat än möjligen i förhållande till kapaciteten, vilket å andra sidan är en intressant reservation.

Man kunde misstänka att mitt trälände på låg nivå på IUI skulle ha förstärkt mitt redan frodiga mindervärdeskomplex, särskilt som det inträffade vid flera tillfällen att jag inte begrep vad Erik och Naja sade. Det kunde framför allt bli ansträngande när Naja konfronterade kringstående med reflexioner som hade anknytning till statistisk metod. Denna negativa effekt på mitt själsliv fanns säkert och den var inte obetydlig. Men jag tycks samtidigt ha fått en ordentlig injektion av självförtroende på institutet. Här hade inte minst närheten till Jan Wallander betydelse. Han var ett föredöme vad beträffar självständighet och integritet, en klippa. Sanningen skulle uppsökas och förmedlas till allmänheten, även om vissa makthavare, till exempel bland finansierarna i näringslivet, blev irriterade. Jag njöt av den atmosfär av oberoende som odlades med sådan framgång i denna miljö. Några svagheter i fronten kunde jag inte upptäcka. I lyckliga stunder in-billade jag mig i ungdomlig yra att jag hade en naturlig hemvist bland dessa fria forskare.

Det var med ett sådant bagage från institutet som jag på allvar inledde mitt ar-bete som journalist och författare. Naturligtvis fanns det här ett inslag av hybris. Jag kände mig kanske ibland som den nyblivne "juris utriusque kandidat" som Albert Engström berättar om. Denne har efter tolv års arbete lyckats avlägga sin examen och träder fram på universitetstrappan med spänt bröst: "Nu jävlar i min själ ska svenska folket dömas!" (Engström 1965, s. 232).

Jag började ta konflikter, jag dömde, jag mätte ut straff. Det fanns anledning att undervisa galenpannor i journalistiken, politiken, facket och näringslivet, men inte bara där. Även på akademierna fanns det konstigt folk. Jag hittade en eller annan professor som hade behov av undervisning och handfast vägledning, till exempel i samband med banala vetenskapliga metodproblem. Jag ska strax återkomma till det.

Det blev naturligt för mig att betona – i externa och interna debatter – likheterna mellan den journalistiska arbetsuppgiften och den vetenskapliga. I båda fallen är det i princip fråga om att identifiera problem och om att beskriva och förklara verkligheten, utan hänsyn till särintressen eller politiska passioner. Journalisten arbetar på en annan nivå och i ett annat tempo än vetenskapsmannen – för att nämna några skillnader – men det är inte det väsentliga i det här sammanhanget. Det är attityden, förhållningssättet, som är poängen. I denna ideala modell vill ingen av dem förändra samhället i ena eller andra riktningen. Det är sökandet efter och förmedlingen av kunskap som är det väsentliga.

Detta som jag trodde lättfattliga budskap förvånar många journalister. Det har blivit vanligt i dessa kretsar att erinra om att ”den totala objektiviteten” inte existerar. Det är sant, om man arbetar med de definitioner som är rimliga i sammanhanget, men det allvarliga problemet uppkommer när denna kunskapsteoretiska insikt i nästa steg resulterar i hämningslös subjektivitet. Det gäller bara för oss alla att vi ska kunna ta till oss ett mycket okomplicerat resonemang: även en journalist kan träna in en professionell attityd som utesluter eller försvårar medvetna ställningstaganden för eller emot särintressen. Förhållningssättet blir utredande och analytiskt. Syftet är inte politiskt. För journalisten blir huvudregeln att alla makthavare ska studeras i samma granskande anda. Det har inte alltid varit fallet, för att uttrycka det mildt. TV2, som startades 1969 ungefär samtidigt som gruvstrejken bröt ut i Kiruna och landet tycktes nära en revolution, dominerades länge av en vänsterfalang, som ville utnyttja kanalen för att nå politiska mål. Det var en upprörande tid.

Vid sextiotalets början introducerade Herbert Söderström, nationalekonom från Uppsala, och jag den så kallade skjutjärnsjournalistiken i radio. Programserien hette ”Utfrågningen” och var en föregångare till 3-O-intervjuerna som jag vid årtiondets mitt gjorde i tv med Gustaf Olivecrona och Lars Orup. Termen ”skjutjärnsjournalistik”, skapad av arga kritiker, är alltför dramatisk. Vad det gällde är något som är frapperande i sin fundamentala enkelhet: Var påläst. Ha en hypotes om vad som är intressant på det aktuella området. Bli ännu bättre påläst. Sök de relevanta frågorna. Formulera dem precist. Ha en hypotes om vad svaret blir. Var envis. Kräv klarast möjliga besked av makthavaren. Behandla alla lika. Behandla makthavarna som företrädare för särintressen snarare än som auktoriteter.

Nej, det var inte frapperande enkelt. Den negativa reaktionen blev våldsam. Herbert och jag arbetade i en kultur där politiker och andra makthavare hade behandlats med stillsam artighet. Det var vanligt att fråga statsrådet om han möjligen kunde tänka sig att kommentera läget, vilket innebar att det var han som hade problemformuleringsprivilegiet. Vi frågade i stället, till exempel, varför handelsministern inte hade nått det mål som han satt upp inför förhandlingarna

under eftermiddagen i Genève? Vad var orsaken till misslyckandet? Hur stort var hans personliga ansvar? Tror han att hans avgång nu aktualiseras?

Denna självständiga journalistiska attityd dominerar i dag helt. Tacka IUI för det, Erik, Jan och Naja. Många invänder att det är fel att ge institutet och de stora elefanterna hela äran. Det ligger mycket i den invändningen. Den så kallade skjutjärnsjournalistiken växte fram i en oemotståndlig våg över stora delar av den västliga världen. Till en del var det fråga om auktoritetsupproret i det nya samhället efter andra världskriget. Vem kan förklara vad som bestämde den processen? Jag åtar mig för ögonblicket inte en sådan forskningsuppgift. Jag nöjer mig med gissningen att skjutjärnsjournalistikens seger i Sverige hade fördröjts med något år om jag aldrig avnjutit Najas piruetter och om jag inte fått tillfälle att inspireras av Jans självständighet. Det var också tack vare influenserna från IUI som jag kunde hantera samarbetet med den uppkäftigt begåvade, kvartsstore elefanten Herbert, som genomgått en liknande skolning i Uppsala.

SLARVIGA AKADEMIKER

De noteringar som nu gjorts innehåller flera paralleller mellan journalistiken och vetenskapen. En av de viktigaste handlar om behovet på båda verksamhetsområdena av hypotesformulering och hypotesprövning. Någon kanske anser att det är anspråksfullt att använda sådana termer i journalistiska sammanhang. Jag är anspråksfull. IUI hade sin effekt på människan.

Det är intressant att studera nationalekonomernas självbild. Å ena sidan finns det gott om exempel på självkritik och självvrannsakan (Flam och Horn 1995, Jonung 1996). Å andra sidan antyds det gärna att nationalekonomin tack vare formaliseringen fått en överlägsen position bland samhällsvetenskaperna (Johansson-Stenman 2007).

Politikerna är ofta sura när nationalekonomin kommer på tal. Churchill var ironisk och Gunnar Sträng brutal. Göran Persson beklagade att "Alltför mycket av politiken har kommit att bestämmas av ekonomernas ensidiga perspektiv... [J]ag måste erkänna att jag har väldigt litet förtroende för den ekonomiska professionen och dess företrädare" (Persson 1997, s. 34).

Jag tänker nu, bland annat stödd av erfarenheterna från IUI, säga en del snällt om nationalekonomer. Som journalist rör man sig över vida områden, många skulle säga alltför vida. Det ligger mycket i det. Det är en del av yrkets tjuvning och förbannelse. Men jag vågar påstå att jag har fått en viss inblick i hur företrädare för tre olika discipliner fungerar: nationalekonomer, statsvetare och historiker. Jag har försökt markera att jag lider av en inte helt besvarad kärlek till nationalekonomin. Det är dock till den disciplinen som jag har fått min närmaste

anknytning, framför allt genom tiden på institutet, och jag har intrycket att man sällan bland ekonomer möter de slarviga generaliseringar och det hämningslösa anekdotberättande som så ofta påträffas i statsvetenskaplig och historisk litteratur.

Maktbegreppet och maktstudierna tycks sent omsider ha börjat spela en växande roll inom statsvetenskapen. Området är också viktigt i den journalistiska rapporteringen. Men jag har svårt att tro att en seriös, eftertänksam journalist skulle våga gå så långt i sina generaliseringar som vissa statsvetare ibland gör. Peter Esaiasson och Nicklas Håkansson uppger till exempel att det under de senaste decennierna har skett ”en revolution i det tysta”. Det gäller ”journalisternas inträde som politiska aktörer. [N]umera fungerar journalisterna som självständiga aktörer med rätt att bestämma vilken bild av politiken som skall presenteras för publiken. [S]annolikt rör det sig om *en av de största maktförskjutningarna i samhället under 1900-talet*” (Esaiasson och Håkansson 2002, s. 15, kursiv här). Det kanske är sant att det har skett en sådan maktförskjutning, men det verkar äventyrligt att fälla ett sådant påstående, eftersom det är oklart till sin innebörd och inte kan beläggas. Det blir en fråga om tro, inte vetande.

Ekonomhistorikern Torsten Gårdlund var en stor anekdotberättare. I sina arbeten, till exempel i biografen över häradshövdingen Marcus Wallenberg (Gårdlund 1976), är han både närgående och underhållande, men problemet är att läsaren inte får klart för sig varför en viss roande eller uppseendeväckande episod har fästs på papperet. Gårdlund hade som författare och historiker den stora bristen att han nalkades det utvalda ämnesområdet utan att ställa frågor till den mängd av material som väntade. Det gäller även hans doktorsavhandling, *Industrialismens samhälle*. Det framgår redan av förordet att han inte riktigt vet vad han ska tala om. Han avser att ”översiktligt behandla den svenska industrialiseringen och dess sociala verkningar, företrädesvis under perioden 1870–1914” (Gårdlund 1942, s. 7). Avhandlingen inleds sedan av något skäl med en berättelse om den stora industriutställningen i London 1851. Fakultetsopponenten, Karin Kock, hade svårt att acceptera Gårdlunds anekdotiska läggning och hans nonchalans mot vetenskaplig metod. Det räcker inte med dokumentsamlingar eller deskriptiva arbeten, påpekade Kock (1943, s. 69): ”Man måste klarlägga varför man samlar in vissa fakta och utesluter andra.”

Kock, som säkert kunnat erövra en anställning på IUI, har här slagkraftigt formulerat den huvudregel, den enkla, banala, men absolut grundläggande tes, som bör gälla för vetenskapligt arbete – och för den seriösa samhällsjournalistik som gärna vill betrakta sig som ättling till vetenskapen.

Jag hade själv en dispyt med Gårdlund om ett annat viktigt metodproblem, nämligen frågan om och när det är acceptabelt att stödja sig på ett anonymt inter-

vjumaterial. I en bok (Ortmark 1982) hade jag sökt tränga in i den process som ledde fram till fusionen mellan Enskilda Banken och Skandinaviska Banken och jag belyste i det sammanhanget de omständigheter som troligen låg bakom Marc Wallenbergs självmord. Det var fråga om kontroversiella problem och det är självklart att de intervjuade personerna beviljades anonymitet. Men intervjumaterialet var stort, samtalen systematiskt förberedda och stenografiskt protokollförda. Jag intervjuade en rad personer i bankens ledning, i familjen Wallenberg och i finansvärlden i övrigt, vänner och ovänner till de närmast berörda. Flera av de bäst placerade intervjuobjekten hade vänligheten att läsa manuskriptet med penna i hand före publiceringen.

Det har känts angeläget för mig att skriva om denna utdragna och ambitiösa arbetsprocess, eftersom den i så hög grad var inspirerad av erfarenheterna från institutet.

Gårdlund attackerade användningen av anonyma intervjuer i en recension. Han var mycket upprörd. Min redogörelse var ”skvallrig”. Gårdlunds kritik hade två allvarliga svagheter. För det första bortsåg han från ett elementärt förhållande: ”[D]et är en stor skillnad mellan en biografi över en sedan länge avliden person och en framställning som behandlar levande personer och närliggande problem” (Ortmark 1982, s. 8). Om de ”närliggande problemen” rör liv och död blir arbetet mycket känsligt. Vem, utom Gårdlund, kan tro att Marc Wallenbergs släktingar, kolleger och vänner skulle velat medverka på det öppna sätt som skedde i mina intervjuer om de inte fått löfte om anonymitetsskydd?

För det andra kände Gårdlund tydligen inte till att denna arbetsmetod används också i rent vetenskapliga sammanhang. På den punkten kunde jag hänvisa honom till Sven Ulric Palmes arbete om intervjuemetoden vid historisk forskning (Palme 1967). Jag kunde också påminna om att ledande amerikanska forskare, som Graham T. Allison och Richard E. Neustadt, använt anonymitetsskydd när det varit nödvändigt om information över huvud taget ska bli tillgänglig för allmänheten. ”Många av mina källor i Washington tillförsäkrades anonymitetsskydd”, säger Neustadt i sin klassiker *Presidential Power*.

Bör man som regel vänta sig att få ett gott skratt när man sätter sig ner med ett svenskt historiskt eller ekonomihistoriskt bokverk? Eller ligger gråten närmare till hands? Det är märkligt att se hur vanligt det är att problemformuleringar och metoddiskussioner undviks även i framställningar som gör anspråk på att vara ”vetenskapliga”. Palme påpekar att ”det är påfallande att de metodiska problemen inte ofta diskuteras i denna litteratur. Intervjuuttalanden återges sällan ordagrant och i så fall endast vid brevintervjuer. Inget besked ges om hur frågan var ställd. Inga fakta ges om vad jag vill kalla intervjuklimatet” (Palme 1967).

Det verkar som nationalekonomer är ett mer seriöst släkte. Liksom journalisterna, många av dem.

SITTFLÄSK I MEDIEVÄRLDEN – ELLER FÖRSÖKET ATT HITTA EN SYNTES

Det hade som framgått visat sig på institutet att jag vägde för lätt. Jag hade inte förmått utveckla det sittfläsk som, om jag fattade Jan Wallander rätt, är en av elefantens förnämsta tillgångar. Jag var dömd att springa längs det journalistiska spåret, ofta andfådd, ibland upphetsad.

Men journalistiken kan ge intressanta ingångar och, i bästa fall, en ojämförlig access till makthavare. På sextioalet var mediebranschen i Sverige liten och vad etern beträffar outvecklad. Det fanns en enda tv-kanal. Jag var en av de få profeterna i ett av monopol dominerat samhälle. Förbluffande snabbt lärde jag känna ett stort antal makthavare i näringsliv och samhälle, några av dem ganska nära. Jag fick alltså anledning att ställa ett stort antal frågor till det omfattande material som ganska plötsligt dukades upp för mig: Vad innebär det att ha makt? Varför blir man makthavare? Vad uträttar man i den rollen? Fordras det någon kompetens? Vilka beslut kan man påverka när och hur – och varför? Hur ser beslutsprocesserna ut? Vad utmärker en framgångsrik ledare? Är det sant att makt nästan alltid korrumpierar? Hur mäter man framgång? Och, ja just det, hur *mäter* man ”makt”?

Det gäller att spänna bågen ordentligt när frågor formuleras och svar sökes. Kanske kan ett ambitiöst sittfläsk komma till användning även i den mediala världen. Kanske kan man drömma om en fruktbar syntes mellan vetenskap och journalistik, där journalister i ökad grad hämtar inspiration från den seriösa forskningen, inte minst vad beträffar *attityden* och sättet att angripa problem.

Jag hade inte världsmonopol. Det började växa fram en internationell, journalistisk litteratur som tycktes syssla med maktproblem av den nyss angivna arten. Mest känd blev den brittiske journalisten Anthony Sampson (Sampson 1962). Men det var en litteratur som jag skulle vilja kalla gårdlundsk: osystematisk, anekdotisk, kåserande. Det stod förfärande klart att Sampson aldrig lyssnat till Karin Kock och inte heller till Naja. Det blev för Sampson aldrig fråga om att ”klarlägga varför man samlar in vissa fakta och utesluter andra”.

Jag attackerade maktproblemen, och studerade den svenska maktutövningen, framför allt i tre böcker (Ortmark 1967, 1969 och 1971). Jag gick in i detta arbete med erfarenheterna från IUI som bas, inklusive den anda och den attityd som förmedlades på institutet. Jag samrådde också nära med statsvetaren Nils

Elvander, en av de stora på området och en av dem som inte drabbas av mina generaliseringar ovan om kvaliteten på svenska statsvetare.

I pocketupplagan av *Maktspelet i Sverige* (Ortmark 1968, s. 247f.) utvecklade jag ambitionen i detalj: jag ville

[i] samhällsjournalistiken försöka introducera ett mer systematiskt grepp. Det kan ske genom att man söker svar på frågan hur vissa utvalda makthavare har agerat i vissa utvalda politiska stridsfrågor. [M]etoden kan i bästa fall ge till resultat att man får en antydning till 'mått' på makthavarnas makt, dvs. deras makt på den smala sektor som studerats. Man kan konstatera, för att ta ett exempel, att i samband med ett visst politiskt utspel agerade både X och Y, men X var, såvitt framgår av intervjuer och protokoll, den drivande kraften: det var X som kastade fram idén och stred för den, Y anslöt sig på ett senare stadium och var då mer reserverad.

Deklarationer av denna sort borde vara klarläggande även för de lättsinniga, men man får inte alltid de läsare man drömmer om. Personregistret i *Maktspelet i Sverige* upptar ungefär 250 personer. Denna förteckning uppfattades av somliga som en lista över "Sveriges mäktigaste personer", medan det naturligtvis bara var fråga om personer som agerat i de utvalda frågorna. Jag koncentrerade mig på fyra maktcentra (regeringen, ämbetsmannakåren, oppositionen och storföretagsamheten) och på frågan hur aktörer i dessa centra agerat på fyra områden (kampen om regeringsmakten, ATP, skatteberedningens förslag och frågan om reklam i tv). Materialet samlades in genom 75 stenografiskt protokollförda, timslånga intervjuer. I vissa fall blev intervjuerna väsentligt längre och vissa intervjuobjekt utfrågades flera gånger. Litteraturstudier kompletterade bilden. I de två följande volymerna i makttrilogin studerade jag de kungliga, militärerna, journalisterna, poliserna, åklagarna, domarna, advokaterna och vaktpersonalen på fängelserna. Sedan tycks jag ha kommit fram till att Sverige tagit slut.

I det här arbetet uppkommer rader av metodproblem. Det gäller val av intervjuobjekt, bedömning av intervjusvar, trovärdighetsanalyser och annat. Mycket av detta har jag berört i det nyss citerade metodavsnittet. Det är särskilt intressant, och inte ovanligt, att två "makthavare" lämnar olika versioner av ett förlopp där båda varit inblandade:

Ibland kan uppgifterna strida mot varann på ett dramatiskt sätt. En tjänsteman på medelnivå lämnade t.ex. en intressant uppgift om två ledande makthavare, X och Y. Enligt tjänstemannen skulle både X och Y ha utfört den politiskt betydelsefulla handlingen A. Jag sökte upp X; nej, han hade inte gjort A, däremot hade Y gjort det. Jag sökte upp Y; nej, absolut inte, han hade inte gjort A, däremot hade X gjort det. Sådana fall är irriterande; en trovärdighetsbedömning blir nödvändig;

journalisten får liksom historikern utöva källkritik. Men om X och Y båda bekräftar uppgiften är det inte nödvändigtvis en tillräcklig garanti för exaktheten. Ett försök till analys av personligheter, intervjusituation osv. är alltid ofrånkomlig. Att tala om ”analys” i detta sammanhang är naturligtvis att använda starka ord. Alltför ofta blir det fråga om en synnerligen godtycklig bedömning från intervjuarens sida. [Sven Ulric Palme berättar att han] hade att välja mellan två versioner från olika intervjuobjekt: ”Jag uppfattade Y som ett långt bättre vittne än X, som sakligare, mindre effektsökande, ärligare”. Varken journalisten eller vetenskapsmannen undgår att göra sådana bedömningar; det ligger i öppen dag hur godtyckliga de är. (Ortmark 1968, s. 257)

Min makttrilogi hade aldrig fått sin ambitiösa uppläggning utan den träning jag fått vid institutet. Jag hade fått lära mig att det är förståndigt att uttala sig i skriftliga sammanhang av det här slaget först efter en undersökning och att en undersökning börjar med en hypotesformulering. En annan sak är att hypotesen kan få en annan formulering när arbetet fortskrider och de första resultaten kommer in. Men i de flesta fall gäller vad Karl Popper sagt: ”All observation är impregnerad av teori: det finns ingen ren, opartisk, teorifri observation. För att förstå detta kan vi, med hjälp av lite fantasi, försöka jämföra mänskliga observationer med en myras eller en spindels” (Popper 1997, s. 90).

Hypoteserna, teorierna, gissningarna och spekulationerna kan naturligtvis vara mer eller mindre intressanta, väsentliga, fruktbara.

Den stora lärdomen från institutet var att man inte får slarva när man uttalar sig om något så viktigt som verkligheten, till exempel om maktförhållanden. När man säger dumheter, vilket man ofta gör, ska det inte bero på nonchalans eller bristande ambition. Keynes har med perfektion formulerat den attityden till omvärlden. Man hoppas kunna

make essentially vague notions clear by using precise language about them and asking exact questions. It was a method of discovery by the instrument of impeccable grammar and an unambiguous dictionary. 'What *exactly* do you mean?' was the phrase most frequently on our lips. If it appeared under cross-examination that you did not mean *exactly* anything, you lay under a strong suspicion of meaning nothing whatever. (Keynes 1949, s. 88, kurs. i originalet)

Keynes utvecklade här det credo som bestämde attityderna i de kretsar som hade sina rötter i Cambridge och som senare analyserade, diskuterade, åt, drack och älskade i Bloomsbury under inflytande av stränga intellektuella krav på alla de nämnda punkterna. ”What *exactly* do you mean?”, det är den fråga som gör Keynes till skjutjärnsjournalistikens inspiratör och andlige fader, på nivå med Erik och Naja. Ett växande antal journalister i demokratierna började attackera makt-

havarna i den anda som frågan uttrycker. Här ligger någonstans också en kittlande känsla av överlägsenhet. Journalisten betraktar sig som minst lika insiktsfull som makthavaren och han har ett moraliskt försteg, eftersom han inte företräder något särintresse. En lockande reflexion, som kanske någon gång, någonstans, har innehållit en viss substans, kanske ganska ofta, vad jag nu *exakt* kan mena med det.

Mina böcker handlade inte bara om maktproblem. I en debattskrift från början av sextioalet kritiserade jag lögner i reklamen och argumenterade för konsumentens rätt till riktig information. Inte heller den boken hade blivit skriven utan de instrument som Hedenius, Keynes och andra satt i mina händer och som vässats under tiden på IUI. Oljebolaget Shell var en av måltavlorna för attacken. Företaget hävdade i sin reklam att ”Bilar går bättre på Shell”. Exakt vad kan det tänkas innebära? Om utsagan ska ha någon meningsfull innebörd måste det vara att konsumenten upptäcker skillnader, om han tankar det ena märket i stället för det andra, och/eller att skillnader, ifråga om till exempel prestanda och slitage och så vidare, kan fastställas av teknisk expertis. Debatten med reklamens företrädare blev intensiv, för att inte säga vild (Ortmark 1963, s. 33f.).

FRÅN MAKTSPEL TILL SLUTSPEL

Jag fyller åttio 2009. Det är memoardags. Även i det arbetet försöker jag efter förmåga systematisera, formalisera och ställa rätt frågor till materialet, i den anda som institutet representerar. Jag fylls under memoarbetet av känslor av tacksamhet. IUI – Bentzel, Höök, Nabseth, Wallander och andra elefanter i olika storlekar och schatteringar – tillförde mig så mycket, mer troligen än studierna vid Handelshögskolan, Berkeley och Harvard.

Somliga kommer att säga att det är naivt att som jag känna respekt på gränsen till beundran inför nationalekonomins större elefanter. Jag tar det som en komplimang och en uppmuntran. Kanske är det en prestation att kunna behålla sin naivitet genom decennierna. Naiviteten kan ses som en fruktbar kraft, nära besläktad med den vetenskapliga nyfikenheten och upptäckarlusten. Många har drunknat i sin erfarenhet, sin visdom och sitt mogna omdöme, alltså i sina fördomar. Och när man talar om ”beundran” är det så mycket som beror på perspektivet, infallsvinkeln, känslan för proportioner. Marcel Proust sade att ”eftersom medicinen är ett kompendium över läkarnas sinsemellan motsägande villfarelser genom tiderna” så är det ”den största tänkbara dårskap” att tro på den medicinska vetenskapen, men det vore ”en ännu större (dårskap) att inte tro på den – ty i längden har faktiskt en och annan sanning kommit fram ur detta hopande av misstag” (Proust 1966, s. 277). Läkaren är trots allt det bästa som vi har, för dagen.

På liknande sätt förhåller det sig med nationalekonomins elefanter och giganter. Bättre finns inte, inte i dag, på den här teatern.

Vem vill vi ska ta temperaturen på ekonomin? En fri intellektuell på avancerad nivå, som Assar Lindbeck, verksam på institutet under flera perioder, en mycket stor elefant, eller en så kallad handlingsmänniska som den tidigare nämnde Persson, sliten mellan svårtyglade passioner och det vardagliga schackrandet, mannen som alldeles oförtjänt kom att framstå som hjälte under nittioalets saneringsarbete? (Se Jonung 2008.)

”Fri intellektuell”? Hur var det med friheten på institutet? Vad skulle Keynes och Russell ha sagt? Jag har hittills nästan helt gått förbi frihetsfrågan. Jag tror att de båda brittiska observatörerna hade blivit imponerade, i positiv mening.

Erik Lundberg, en av de mest intressanta elefanterna, fick frågan om ”friheten” under sin tid som chef för det statliga Konjunkturinstitutet. Han lär ha svarat att friheten varit i det närmaste total – under den förra finansministern (Ernst Wigforss) beroende på dennes stora respekt för vetenskapen, under den nuvarande (Gunnar Sträng) beroende på dennes nästan totala brist på intresse för vetenskapen.

Gunnar Sträng hade en motsvarighet på IUI, nämligen den väldige Marcus Wallenberg, ordförande i styrelsen 1950–75. De två männen liknade varann och trivdes med varann. Men man vågar nog säga att MW, Dodde, framstår som mer komplicerad. Å ena sidan är det tydligt att MW aldrig läste några skrifter från institutet, å andra sidan hade han någon slags respekt för vetenskapen och, tror jag, för Jan Wallander och vissa andra chefer på institutet, som Naja. Jag har förstått att det på andra håll i denna bok finns exempel på att han tog ställning för friheten och mot den politisering som vissa direktörer önskade. Jag har aldrig riktigt förstått varför MW var så snäll och foglig under sin långa tid på institutet, men det tycks han ha varit, bland annat att döma av litteraturen, om nu ”foglig” är den term man söker när MW ska karakteriseras.

Det som nu sagts utesluter inte alls att IUI ur MW:s perspektiv samtidigt var en viktig *politisk* institution. Det gällde att skapa en plantskola och en utvecklingsbas för lovande unga ekonomer, så att hela sällskapet inte omedelbart försvann in i kanslihuset och närliggande maktcentra. Tanken var att ekonomerna på institutet skulle få en inblick i näringslivets villkor. Insikterna skulle kunna vara betydelsefulla när de anställda gick vidare i karriären, som när Erik Höök blev planeringschef vid Finansdepartementet.

På min nivå var friheten på institutet stor. Jag kände att den var ifrågasatt någon gång, men egentligen bara i två intressanta fall. Det första är mest skrämtande, men det säger en del om tillståndet i den tidens samhälle. Institutet producerade under denna period ett index över industriproduktionens utveckling. Nya

siffror skulle varje månad före publiceringen presenteras för den ena huvudmannen, Sveriges Industriförbund. Förbundet representerades i detta sammanhang av en person som helt saknade förtroende för kvinnor och problemet var att en sådan varelse hade huvudansvaret för denna statistik på institutet. Det föll därför på min lott att vid möten på förbundet överlämna siffrorna till representanten. Jag hade åtminstone en viktig kvalifikation för denna arbetsuppgift, en uppgift som visade sig vara mer krävande än väntat. Det inträffade nämligen ibland att industriproduktionen hade ökat, dessvärre kanske i ett antal branscher. Om sådana tragiska siffror offentliggjordes kunde en lättsinnig allmänhet få intrycket att villkoren för industriell verksamhet i Sverige var gynnsamma. Det skulle kunna försämra Industriförbundets läge på opinionsfronten. Vem kunde fästa avseende vid kraven på skattelättnader när industrin glänste av välmåga? Kunde man för övrigt verkligen lita på siffrorna? Fanns det garantier för att kvinnor inte varit involverade i produktionen av statistiken, annat än i maskinskrivande och stencildragande funktioner? Jag fick i sådana lägen ständigt upprepa att det på institutet fanns vetenskapsmän, alltså *män*, av betydande kvalitet och att ett antal omräkningar och kontroller med all säkerhet hade skett, särskilt som man insett att siffermaterialet var oroväckande. Jag brukade krydda min framställning med iakttagelsen att mörka moln redan dykt upp vid horisonten och att dystrare – det vill säga mer glädjande – siffror med stor sannolikhet skulle kunna läggas fram redan nästa månad. Vi brukade skiljas åt som vänner, men jag kände Industriförbundets mistrogna blickar i ryggen när jag gick. Jag märkte någon gång en glimt av medlidande i Jans ögon när vi diskuterade dessa ömtåliga förhandlingar.

Mitt andra exempel är besläktat, men har en allvarligare underton. De konjunkturrapporter jag skrev skulle presenteras för institutets andra huvudman, Svenska Arbetsgivareföreningen, för vidare spridning till breda grupper av samsatta i näringslivet. Det inses lätt att det uppstod komplikationer med tanke på de löneförhandlingar som skulle inledas på måndag eller nästa år. Det var alltid en avtalsrörelse som väntade runt hörnet och det låg alldeles uppenbart i SAF:s intresse att bilden av konjunkturutsikterna skulle ha tydliga sorgkanter.

Det var en delegation från SAF som tog emot rapporterna och diskussionerna blev utdragna. Det gällde naturligtvis inte så mycket framlagda fakta som själva tonfallet i framställningen och prioriteringen när olika förfärligheter skulle skildras. Var det inte så att vissa negativa för att inte säga disastrosa omständigheter, som till exempel hade med kostnadsläget att göra, kunde avhandlas på fler rader och med större kraft och inlevelse?

Jag tror att jag i allmänhet klarade dessa förhandlingar på ett hyggligt sätt. Man får alltid ge sig på någon punkt för att spänningarna ska hållas i schack på lång

sikt. Låt motståndaren få två vinster av tio möjliga, det tycks vara principen. Jag kunde i dessa sammanhang framträda med självförtroende, eftersom jag hade det utsökta nöjet att företräda vetenskapen gentemot särintresset och det var särskilt stärkande för självkänslan att särintresset var finansiär. Jag var naturligtvis heller inte dummare än att jag redan hade förankrat konjunkturrapportens huvudteser hos Jan, om denne inte rentav hade dikterat dem. Jag lånade också drag av Erik och Naja i detta spel. Ytligt sett är man älskvärd och mottaglig för argument, men i grunden är man orubblig på gränsen till det förstockade, eftersom man vet att man har rätt, eller mest rätt. Det visste jag, i detta sällskap. I de blindas rike blir den enögde kung.

REFERENSER

- Allen, Roy G. (1949), *Mathematical Analysis for Economists*. London: Macmillan.
- Engström, Albert (1965), *Bläck och saltvatten*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Esaiasson, Peter och Nicklas Håkansson (2002), *Besked ikväll! Valprogrammen i svensk radio och tv*. Stockholm: Stiftelsen etermedierna i Sverige.
- Flam, Harry och Henrik Horn (1995), *Är misstron mot nationalekonomerna befogad? I En vänbok till Assar Lindbeck*. Stockholm: SNS Förlag.
- Gårdlund, Torsten (1942), *Industrialismens samhälle*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Gårdlund, Torsten (1976), *Marcus Wallenberg 1864–1943 – hans liv och gärning*. Stockholm: Norstedts.
- Hedenius, Ingemar (1949), *Tro och vetande*. Stockholm: Bonniers.
- Johansson-Stenman, Olof (2007), ”Om nationalekonomisk imperialism och idéutveckling”. *Ekonomisk Debatt*, årg. 35, nr 2, 68–78.
- Jonung, Lars (red.), (1996), *Ekonomerna i debatten – gör de någon nytta?* Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Jonung, Lars (2008), ”De stora krismyterna”. *Dagens Nyheter*, 17 juni.
- Keynes, John Maynard (1949), *Two Memoirs*. London: Rupert Hart-Davis.
- Kock, Karin (1943), ”Replik (till Torsten Gårdlund)”, *Ekonomisk Tidskrift*, årg. 45, nr 1, 69–70.
- Neustadt, Richard E. (1960), *Presidential Power: The Politics of Leadership*. New York: Wiley.
- Ortmark, Åke (1963), *Sveket mot konsumenterna*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Ortmark, Åke (1967), *Maktspelet i Sverige*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1968), *Maktspelet i Sverige*. Omarbetad och utvidgad pocketutgåva. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1969), *De okända maktbavarna*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1971), *Maktens redskap*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ortmark, Åke (1982), *Skuld och makt – en kapitalistisk historia*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Palme, Sven Ulric (1967), *Interjumetoden vid historisk forskning*. Studier i Historisk Metode II. Oslo: Universitetsforlaget.
- Persson, Göran (1997), *Den som är satt i skuld är icke fri*. Stockholm: Atlas.

Popper, Karl R. (1997), *Popper i urval av David Miller*. Stockholm: Thales.

Proust, Marcel (1966), *Kring Guermantes*. Del III av *På spaning efter den tid som flytt*. Stockholm: Bonniers.

Russell, Bertrand (1948), *Sceptical Essays*. London: Allen & Unwin.

Sampson, Anthony (1962), *Anatomy of Britain*. London: Hodder and Stoughton.

FÖRFATTARPRESANTATION

Åke Ortmark är född 1929 och civilekonom från Handelshögskolan i Stockholm. Efter tiden på IUI (1954–58) har han arbetat som journalist i radio, tidningar och TV i Sverige och utomlands. Han har också skrivit ett tiotal böcker, där han bland annat sysslat med att söka belysa maktförhållanden och beslutsprocesser. Boken *Skuld och makt* (1982) är ett försök att belysa den ekonomiska och politiska betydelse som familjerna Medici, Rothschild, Rockefeller och Wallenberg haft i sina respektive samhällen. Även här har det varit fråga om ett studium av maktutövning. Beslutsprocesser behandlas också i boken *Ja-sägarna* (Stockholm: Gedin, 1996). Han har vidare skrivit skönlitteratur och varit verksam i näringslivet, bland annat som konsult och styrelseledamot. På senare tid har han engagerat sig i Humanisterna, som i Hedenius anda bekämpar vidskepelse i olika former, samt i Stockholmsinitiativet, en organisation som företräder uppfattningen att klimatdebatten är alltför påverkad av domedagsprofetior.